

ж разом вони увічнили ім'я Сергія Миколайовича Бібікова в археологічній науці й назавжди з'єднали його з історією далекого минулого людства на території нашої країни.

Ще один невеличкий, але показовий штрих до творчого портрету С. М. Бібікова. Хто-небудь коли-небудь ставив собі за мету розв'язати питання: чому виник керамічний посуд? Саме С. М. Бібіков уперше поставив це питання і відповів на нього: глиняний посуд з'явився в умовах нової господарської діяльності — землеробства, основу якого складало вирощування злаків. Злаки — це, перш за все, каші. А кашу без горщика не зварити. Просто? Так, воістину все геніальне — просте.

КРИМСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 50-х РОКІВ: СПОГАДИ І РОЗДУМИ

Ю. Г. Колосов

З Сергієм Миколайовичем Бібіковим я познайомився у 1952 р. під час відвідин ним розкопок Олени Олексіївни Векілової, відомої ще з часів К.С.Мерзжовського палеолітичної стоянки Криму, у гроті Сюрень-І¹. Я в той час обіймав посаду молодшого наукового співробітника у Кримському філіалі Академії наук СРСР, а Сергій Миколайович працював старшим науковим співробітником Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР. Йому не було ще й 45-и, а мені виповнилося 28 років. Сергій Миколайович захистив докторську дисертацію «Ранньотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Дністрі», а в 1954 р. став директором Інституту археології АН УРСР. В тому ж році я був переведений з Симферополя до Києва й одразу ж став учасником Кримської палеолітичної експедиції, якою керував Сергій Миколайович. Протягом кількох років, починаючи з 1956-го, ця експедиція здійснювала розкопки мезо-єнеолітичної стоянки Фат'ма-Коба, що знаходилася в балці Кубалар-Дере у Байдарській долині.

Я був заступником начальника цієї експедиції. Кілька польових сезонів ми з Сергієм Миколайовичем мешкали в одній маленькій кімнатці стандартного будиночка в с. Передовому в Південно-Західному Криму. Отже, була можливість ближче познайомитися і краще пізнати свого начальника експедиції й директора Інституту.

Розкопки велися в Фат'ма-Кобі і, на невеликій площі, в Карань-Кобі². Остання пам'ятка була відкрита мною в тій же балці Кубалар-Дере, і мені, після настійних умовлянь, вдалося отримати дозвіл начальника експедиції на її дослідження протягом тижня, після його від'їзду³.

Від свого вчителя — Г. А. Бонч-Осмоловського — С. М. Бібіков перейняв методику розкопок печерних стоянок широкими площами. Ця методика, в цілому, не змінилася й по цей день. Коли ми працювали у Фат'ма-Кобі, всі виміри здійснювалися за допомогою портативного нівеліра, який щоранку урочисто вручався мені Сергієм Миколайовичем. Цей нівелір, замовлений колись у Франції, перейшов до нього у спадок від Г. А. Бонч-Осмоловського.

Я пам'ятаю, як під час розкопок у Фат'му-Кобу приїхав на практику вже відомий серед археологів ленінградець Василь Прокопович Любін. Досвіду дослідження печерних стоянок у нього ще не було, а його чекали розкопки в печерах Грузії. Пробув він у нас близько 10 днів. Гадаю, практика була для нього корисною.

© Ю. Г. КОЛОСОВ, 1996

До Сергія Миколайовича на стоянку Фатьма-Коба приїздили не лише навчати методиці розкопок, але й з надією на відкриття нових мезолітичних поховань*. Я маю на увазі Всеволода Петровича Якімова — директора Музею антропології при МДУ, відомого у нас і за кордоном антрополога. Він приїхав у с. Передове, де кілька років працювала експедиція С. М. Бібікова. Пам'ятаю довгі вечірні розмови, у яких ведучим завжди був Сергій Миколайович. Набувши вже на той час значного практичного і теоретичного досвіду, він мав про що розповісти науковому оточенню. Пам'ятаю його розповідь про те, як у 1927 р. в Фатьма-Кобі шурфом було виявлено поховання мезолітичного віку. Його взяли монолітом і відправили до Ленінграду. Поховання й досі експонується у відділі археології МАЕ. Сергій Миколайович цікаво, з усіма подробицями розповідав як брали монолітом це поховання. Згадую його розповідь про те, як важкий моноліт ледве вивезли з балки з допомогою пари волів. Взагалі, труднощі в ті часи були величезні. Грошей на експедиційні дослідження Інститут історії матеріальної культури не давав. Зі слів Сергія Миколайовича, Г. А. Бонч-Осмоловському на розкопки було видано сувій ситцю, відрізи якого й слугували для оплати праці. Мене завжди вражало його вміння вести коректну наукову полеміку, відстоювати свою позицію в археології.

Два тижні перебування В. П. Якімова в таборі пролетіли миттю, залишивши яскраве враження від наукових дискусій двох учених з різними характеристиками і різними темпераментами.

Минуло 17 літ, і обидва забілені сивиною всесвітньо відомі вчені знову зустрілися в Криму, коли на стоянці мустьєрського часу Заскельній-VI мені вдалося відкрити поховання неандертальських дітей⁴.

Під час першої зустрічі на стоянці Фатьма-Коба я, в присутності Сергія Миколайовича, пообіцяв Всеволоду Петровичу виконати його «замовлення» — знайти в Криму неандертальців. І хоча розмова тоді велася в жартівливому тоні, воно багато років по тому було виконане.

Інститутом археології АН України для дослідження поховання була створена комісія, яку очолив Сергій Миколайович. Її членами були: професор А. П. Якімов, академік І. Г. Підоплічко, кандидат історичних наук В. П. Любін, кандидат історичних наук С. В. Смирнов, науковий секретар відділу археології Криму О. І. Домбровський, начальник експедиції кандидат історичних наук Ю. Г. Колосов.

Одним із пунктів «Висновку», комісія вважала за можливе «створення тут довгострокового діючого археологічного стаціонару, посилення технічних засобів і методичних прийомів, які б сприяли комплексним дослідженням палеолітичних місцезнаходжень у балці Червоній»⁵ (рис. 1). Забігаючи наперед, відзначу, що рекомендації комісії залишилися на папері, а в останні роки розкопки в Червоній балці, за браком коштів, зовсім було припинено.

В один із вечорів члени комісії зібралися навколо вогнища, і спогадам не було кінця. Як завжди, ініціатором був Сергій Миколайович. Саме він і поведомив про талант В. П. Якімова. Чудовий, ліричний спів Всеволода Петровича особливо голосно лунав тоді в балці Червоній.

Пізніше, у кінці 70-х, під редакцією Сергія Миколайовича буде видрукована моя книжка «Белая Скала». Слід відзначити, що він був редактором не однієї, а цілого серіалу таких популярних книжок, присвячених пам'яткам Криму від палеоліту до середньовіччя. У цій діяльності я вбачаю велику його заслугу, оскільки не всі розуміють, яке величезне значення має для народу науково-популярна книга.

Як цілеспрямована особистість, Сергій Миколайович прагнув усе доводити до кінця. Такий цікавий приклад: коли він працював над докторською дисертацією і монографією на ту ж тему — про Луку-Врублівецьку, він, за його словами, сідаючи за робочий стіл, щоразу одягав відпрасований костюм і краватку, застібуючись на всі гудзики. Так він мобілізував себе до працьовитості і посидючості.

* Відомо, що окрім виявленого у 1927 р. фатьма-кобинського мезолітичного поховання, у 1940 р. в гроті Мурзак-Коба на р. Чорній Сергій Миколайович дослідив парне мезолітичне поховання.

Рис. 1. С. М. Бібіков, І. І. Артеменко, М. Д. Праслов у балці Красна на Ак-Каї.

Друга книга Сергія Миколайовича — «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта» була видрукувана через багато років. У цей значний проміжок часу Сергій Миколайович працював над статтями й науковими доповідями. Його численні твори не обмежувалися лише первісною епохою, але й торкалися нових напрямів у археології — палеоекономіки і палеодемографії, а також суміжних дисциплін, зокрема геології.

Роботи Сергія Миколайовича зберігають головні риси його творчої індивідуальності, і не лише стосовно 60—70-х років (як писав до першої річниці з дня смерті В. Г. Збеневич), але й, вважаю, всієї його наукової діяльності⁶. Роботам Сергія Миколайовича всіх періодів його творчості притаманні глибина і змістовність, оригінальність та історизм.

Якось наприкінці 50-х років Сергій Миколайович викликав мене до себе в кабінет. Дивлюсь, а він, прив'язавши за нитку маленький кремінець, опустив його в банку з водою і посмикує. Підійшовши ближче, я роздивився, що нитку прив'язано до геометричного мікроліта так званого фатьма-кобинського типу. Від інших мікролітів він відрізняється тим, що має видовжену трапецієподібну форму, зубчики на верхній основі і асиметричність. Унаслідок посмикування, мікроліт добре «вигравав» у воді, нагадуючи гру малька. «Можна гадати — писав Сергій Миколайович, — що трапеції видовжених форм з зубчиками на верхній основі є першими відомими нам блешнями для лову риби»⁷.

Він був у захваті від свого відкриття, і його радісне збудження передавалося оточуючим. Я отримав замовлення: на якійсь із водойм упіймати на таку блешню рибу-хижака. Пам'ятаю, я казав йому тоді, що не ті умови, що тепер риби набагато менше, ніж у епоху мезоліту і т. ін. Однак не будемо втрачати надію, і якщо не мені, то може комусь із молодих умільців поталанить упіймати рибку на подібну блешню.

У продовження розмови щодо оригінального, нестандартного підходу Сергія Миколайовича до тлумачення фактів, не можу не згадати ряд його, нехай невеликих, але талановито написаних статей.

Зупинитись лише на одній з них. Її назва — «О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма»⁸.

Це невелика стаття, але в ній, на мій погляд, відбилосся багато рис творчої індивідуальності Сергія Миколайовича. Уже з самої назви можна отримати уяву про широту його наукових інтересів, про його розуміння необхідності вивчення рельєфу в гірських районах Криму і Кавказу у зв'язку з історією найдавнішої людини. Маючи за плечима досвід розкопок у Гірському Криму,

Рис. 2. Експерсія в Чокурчі. Зліва направо: І. К. Іванова (Москва), П. Й. Борисковський, І. І. Коробков (Ленінград), Анрі де Люмлей (Париж), М. Д. Праслов, П. М. Долуханов (Ленінград), С. М. Бібіков (Київ).

спостерігаючи і вивчаючи гірський рельєф навколишньої місцевості, Сергій Миколайович не промовчав, коли вийшла робота відомих геологів-четвертинників М. І. Ніколаєва і М. В. Муратова та Є. В. Шанцера. Вони намагалися ув'язати розвиток рельєфу гірського Криму з розташуванням археологічних пам'яток. М. І. Ніколаєвим була запропонована схема, згідно з якою найбільш давні печерні стоянки відповідають найвищим позначкам на схилі. Киїк-Коба — 150 м над рівнем заплави ріки, більш пізні мають тяжіти до нижчих рівнів — по нисхідній.

Однак, заперечував Сергій Миколайович, у Криму є чудова пам'ятка мустьєрського часу Чокурча I, висотна позначка якої над рівнем р. Малий Салгир — лише 7—8 м (рис. 2). За схемою М. І. Ніколаєва, на цій висоті мають розміщуватися пам'ятки мезолітичного часу. Отже, — легко і просто гадають геологи — матеріал Чокурчі археологам слід передатувати у бік значного омолодження.

У своїй статті Сергій Миколайович не лише захистив археологів, але й рішуче вступив у полеміку з опонентами. Він констатував: високе положення печерних поселень на схилі далеко не завжди є доказом їх давності. Вилучення ж Чокурчі зі схеми М. І. Ніколаєва зменшує достовірність цієї схеми на 50%, оскільки «...виразних пам'яток зі значним вмістом інвентаря типу Чокурчі і верхнього шару Киїк-Коби в Криму поки що не виявлено»⁹.

Тепер, після відкриття і цілковитого дослідження нової мустьєрської пам'ятки Пролом-1¹⁰, обидва культурні шари якої за близькістю техніко-типологічних показників належать до киїк-кобинської культури (а місцеположення грота пов'язане з висотною позначкою 12 м), — достовірність згаданої схеми зменшується, як мені здається, ще на 50%.

У статті Сергій Миколайович дотримується головного принципу: в усіх спірних питаннях спиратися лише на факти, а не на абстрактні, штучно створені схеми чи недостатньо обгрунтовані міркування.

Хочу ще звернути увагу на коректний, я б сказав делікатний тон, у якому він, полемізуючи з опонентами-геологами, заперечує їх точку зору: від стриманого «...деякий сумнів викликає й інше положення М. І. Ніколаєва» до більш рішучого «...положення М. І. Ніколаєва не може бути обгрунтоване при серійному аналізі фактів» і навіть тонко-іронічного «...зادля обережності М. І. Ніколаєв не дає детальної реконструкції для району Киїк-Коби, тобто не підіймає рівень р. Зуї до висоти понад 130 м над сучасним її рівнем»¹¹.

У цьому відношенні стаття Сергія Миколайовича Бібікова є класичним зразком ведення полеміки на сторінках друкованих видань.

Примітки

¹ *Векилова Е. А.* Стоянка Сюрень и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА.— № 59.— М., 1957; *Мережковский К. С.* Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // ИРГО.— Т. XVI.— 1881.

² *Бибиков С. Н.* Раскопки в навесе Фатъма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР.— Вып. 8.— К., 1959.

³ *Бибикова В. И., Колосов Ю. Г.* Фауна пещеры Темная в Крыму // Природа.— № 3.— М., 1958.— С. 115.

⁴ *Колосов Ю. Г.* Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // ВА.— Вып. 64.— М., 1974; *Колосов Ю. Г., Якимов В. П., Харитонов В. М.* Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // ВА.— Вып. 46.— М., 1974; *Колосов Ю. Г., Якимов В. П., Харитонов В. М.* Новые находки неандертальцев в Крыму // Природа.— № 4.— М., 1974.

⁵ *Колосов Ю. Г.* Аккайская мустьерская культура.— К., 1986.— С. 140.

⁶ *Збенович В. Г.* Пам'яті вчителя // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 5.

⁷ *Бибиков С. Н.* Раскопки в навесе ...

⁸ *Бибиков С. Н.* О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма // БКИЧП.— № 21.— М., 1957.

⁹ Там же.

¹⁰ *Колосов Ю. Г.* Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом // Исследования палеолита в Крыму.— К., 1979.

¹¹ *Бибиков С. Н.* О датировке ...— С. 81.